

RESSENYES

doi: 10.1344/Svmma2018.12.6

MUERTE ..., 2018. *La muerte en la Casa Real de Aragón: Cartas de condolencia y anunciadoras de fallecimientos (siglos XIII al XVI)*, col. Fuentes Históricas Aragonesas, 82, Zaragoza, Institución «Fernando el Católico».

Per tots és sabut que la mort ha ocupat i manté encara un lloc no pas menyspreable en el conjunt de civilitzacions de totes les èpoques i espais geogràfics. Això no obstant, ha estat concebuda i gestionada de diferents maneres segons la cultura i els corrents religiosos i filosòfics preponderants de cada moment històric.

El director de l'Arxiu General de la Corona d'Aragó —ACA— el senyor Carlos López Rodríguez, fa una introducció exquisida a aquesta magnífica i necessària obra, continuadora de la *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón* —CODOIN— en què els arxivers de l'ACA han compilat un total de 347 epístoles, la majoria procedents de l'antic Arxiu Reial, les quals foren trameses o rebudes per membres de l'aristocràcia aragonesa i que abracen la mort com a denominador comú. La vàlua d'aquestes cartes s'estén més enllà de la rellevància que tenen des d'una perspectiva històrica. Des d'una òptica lingüística i filològica i, fins i tot, antropològica, també esdevenen un corpus documental d'un interès indiscutible; això es fa palès tant per llur temàtica comuna, com pel contingut, la forma i les llengües en què es van redactar. Tal com s'indica en el pròleg, es considera que la col·lecció de cartes començà pròpiament el 1300 i la va tancar, el 1516, una epístola atribuïda a Germana de Foix. Els documents recollits en la present obra estan encapçalats per un regist —en castellà i en estil directe— i n'estructuren el gruix més important. Finalment, un annex documental constituït per un acurat índex de topònims i d'antropònims, seguit d'una selecció d'imatges amb les referències i explicacions al peu de cadascuna, posen punt i final a l'obra.

Atès que no se'n parla tant com seria de mester, vull agrair a l'autor del pròleg que, ja d'entrada, emfasitzés el fet que no passen desapercebudes les cartes d'autoria femenina, com les de Violant de Bar o les reines Margarida i Maria de Castella. En paraules de Peter Dronke, les dones a l'edat mitjana escriuen per satisfer «una necesidad interior» (1995: 11) i hi observem «intentos de abordar los problemas humanos en su singularidad [...] buscando soluciones adecuadas y existencialmente válidas» (1995: 11). Per exemplificar la cita anterior, en relació al present corpus documental, podem fixar-nos en el document 143, en què Violant de Bar expressa les seves condolences al rei Joan I de Castella, però al mateix temps és destra en fer una reflexió sobre la mort i a exhortar-ne l'acceptació com a part inherent de la vida, ja que des d'un punt de vista antropològic «la muerte es el acontecimiento universal e irrecusable por excelencia» (MITRE 1994: 16) i, al mateix

temps, ofereix al rei el seu suport i ajuda incondicionals. Aquestes autores, doncs, plasmaven amb fidelitat els seus pensaments i cercaven una certa commiseració amb el receptor de la carta.

En relació al cromatisme lingüístic tan característic d'Aragó i de Catalunya, tant per part dels membres de la casa reial com del propi funcionariat —cal tenir present que els encarregats de redactar les cartes eren els secretaris i escrivans— trobo encertat que se'n posi l'accent ja en el pròleg, ja que cada document n'és testimoni. Més avall, destaco la importància d'aquests escrivans. Si bé és cert que no és l'objectiu d'aquesta obra, tanmateix seria interessant, des d'una perspectiva filològica, d'encetar un estudi sobre les particularitats lingüístiques de cada llengua que hi és emprada —inclòs el llatí— car la riquesa lingüística i literària de l'epistolari suscita un gran interès des d'aqueix àmbit. Quant a la importància des d'un punt de vista literari, podem esmentar el document 291, en el qual Maria de Castella demana una còpia de l'obra hagiogràfica d'Àngela de Foligno, fet que ens fa veure quin tipus d'obres arribaven a les mans dels membres de la família reial i quins n'eren els seus interessos culturals. Sabem, així mateix, que els llibres conformen bona part de l'inventari d'objectes d'aquesta reina i, tal com escriuen M. Rosa Terés i Teresa Vicens, «bona part dels textos són obres de caràcter moral i religiós» (2015: 32).

Igual com els testaments poden funcionar «como instrumento de reconciliación del moribundo con los suyos, como reparación de entuertos» (MITRE 1994: 25) aquestes epístoles, també vinculades amb el tema de la mort —per bé que d'una altra manera i amb objectius diferents— serveixen com a mitjà d'expressió del dol i l'aflicció, alhora que tenen, i cito textualment el pròleg de la present obra, «un contenido político, debido a la posición que ocupan el monarca, sus esposas e hijos» (2018: 14). A més, tot i que els secretaris i escrivans redactaven sota les directrius dels autors materials de les epístoles, no hem d'oblidar llur preparació lingüística i literària. Escrivia Martí de Riquer, romanista de referència per excel·lència, que aquesta i altres correspondències que circulaven arreu de la Corona d'Aragó i en diferents llengües, eren un clar indicador que els escrivans i secretaris eren «destres en el maneig de les tres llengües [...] o sia el llatí, el català i l'aragonès [i] bons llatinistes» (1984: 10). D'altra banda, pel que fa a l'habilitat per redactar les epístoles en llatí, cal afegir que «suposa no tan solament un bon coneixement gramatical de la llengua sàvia, ans encara una certa habilitat retòrica i estilística que aprengueren en l'estudi dels *Ars dictandi*» (DE RIQUER 1984: 22).

Aquest és, sens dubte, un gran projecte de consulta obligatòria, el qual hem de tenir ben present, car ja fa un gran servei als investigadors de les diferents disciplines d'àmbit humanístic, però també el farà a les noves generacions d'estudiants universitaris i a tots aquells que, per interessos varis, vulguin accedir en el vast univers documental de l'ACA.

MARC PUERTA GARCIA

MUÑOZ I SEBASTIÀ, Joan Hilari, 2018. *L'arquitectura del Renaixement a Tortosa (1500-1630). Fonts documentals. Tortosa, l'autor i L'escultura i la pintura del Renaixement a Tortosa (1500-1630). Fonts documentals. Tortosa, l'autor.*

Els dos volums que comentem es dediquen a transcriure fonts documentals sobre arquitectura, escultura i pintura d'època tardomedieval i moderna a la ciutat de Tortosa. Joan Hilari Muñoz i Sebastià ha escrit una desena llarga de llibres –i moltes desenes d'articles– sobre el mateix tema en els darrers quatre anys, cosa que indica que és un republicà de primera hora. Per si ho dubtàvem, diu que ens oferirà alguns toms del mateix tenor en un futur no gaire llunyà: un sobre el cadirat del cor de la catedral, un altre sobre les “arts aplicades” i un tercer sobre el territori ebrenc. El fet és que disposar d'aquesta eina per poder començar a elaborar un discurs ben fonamentat sobre la història de l'art renaixentista a Tortosa i completar el panorama de l'antiga Corona d'Aragó és indispensable. Però aquestes obres, materialitzades d'aquesta manera, serveixen de ben poc. Se sumen al confusionisme que des de la dècada de 1990 no ha fet altra cosa que dificultar la feina dels estudiosos.

El primer problema és que en aquests dos llibres en què es publiquen fonts que a primer cop d'ull semblen inèdites en realitat no sempre s'hi publiquen fonts inèdites. És un denominador comú de l'obra de Joan Hilari Muñoz –i per desgràcia és una característica que es repeteix en moltes altres publicacions sobre l'antic bisbat de Tortosa. Si no estàs al cas resulta veritablement difícil saber no només d'on han sortit les idees –cosa que sempre és complicada–, sinó fins i tot d'on ha sortit la informació.

Posaré només uns pocs exemples. En el volum sobre escultura i pintura el primer document que s'edita ja s'havia publicat i comentat al llibre *Art i cultura a la Tortosa del Renaixement*, Arxiu Històric Comarcal de les Terres de l'Ebre, Tortosa, 2005, p. 243-244, sense que això s'indiqui enlloc; el segon document apareix a la mateixa publicació, p. 207; el vuitè, a la pàgina 214... Les referències sobre l'escultura del fris del reis del Col·legi de Sant Jaume i Sant Maties (doc. 22-23) s'havien donat a conèixer en el número 4 de la revista *Recerca* l'any 2000: fa molts anys que sabem que és obra de l'escultor burgalès Francisco de Montehermoso! El mateix succeeix amb el brocal del pou de la Casa de la Ciutat (doc. 14), avui conservat a la catedral; si l'assentament de clavaria no s'havia transcrit íntegrament, el seu contingut i el que se'n desprèn sí que eren del domini públic: en un article divulgatiu del 2004 i en dos estudis sobre l'obra pública del Consell tortosí (2005, 2008) ja s'havia relacionat l'obra amb el conegut mestre occità Miquel Anglès. Seguim: el contingut del document 13 havia servit per identificar la personalitat artística de Vicent Desi en un article aparegut, també a *Recerca*, l'any 2004. Succeeix el mateix amb el contracte de la reixa de l'altar major de la catedral (doc. 43), publicat en el número 14 de la revista *d'Art*, l'any 1988 (si la referència potser és antiga, no és pas difícil de trobar, ja que està penjada en pdf al repositori raco.cat). Els documents sobre el retaule de la Casa de la Ciutat (doc.

46...) els va donar a conèixer Federico Pastor i Lluís al començament del segle XX, a les pàgines de *La Zuda*. En aquest sentit, vull assenyalar que a la primera nota d'un article del *BSCC* del 2016, el senyor Muñoz mira de fer veure que és ell qui s'ha adonat per primer cop que la pintura coneguda com la Verge dels Procuradors no es relaciona amb la documentació exhumada per Pastor, i això no és pas veritat.

El volum d'arquitectura és igual: el document segons el qual Joan Munter, pedrapiquer de la Selva del Camp, es va ocupar de la reconstrucció de les muralles del Perelló l'any 1585 (doc. 14) es va publicar al número 11 de *Recerca* (2007), i les notícies sobre els sostres de l'Hospital de Tortosa i l'ermita del Coll de l'Alba havien estat coprotagonistes d'un article del número 6 dels *Quaderns del Museu Episcopal de Vic* (2013)... No m'allargo més. Ho acabo amb uns punts suspensius. I amb un etcètera. Aquesta falta d'honestedat crida l'atenció i li lleva tot el valor que la producció historiogràfica d'aquesta persona hauria pogut tenir.

Però no és solament això. Una altra característica que fatiga i gairebé fa inservibles aquestes aportacions és la seva constant repetició acrítica i la seva persistent falta de conclusió. Si en aquests dos volums –i en la resta de publicacions del mateix autor– se'ns ofereixen com a inèdits documents que no ho són, i com a pròpies idees que tampoc no ho són, també manquen moltes referències del mateix valor que les publicades –o fins i tot de molta més vàlua– que no hi han estat incloses vés a saber per què.

Si fem un corpus de documents sobre un tema, en aquell corpus hi hauria d'haver tot el que sigui pertinent. No té cap sentit buscar inèdits *per se* o crear-los de forma fraudulenta. Però tampoc en té no fer servir documents importants perquè ja han estat publicats. És absurd. Quan les relacions de documents són incompletes, la informació no és segura, les hipòtesis no estan ben construïdes, la bibliografia no és fiable... de cop entra el mal de cap i les ganes de fugir ben lluny es fan potentíssimes. A veure, ¿quin sentit pot tenir tornar a publicar (doc. 12) l'orde emesa pel notari Martí Joan en què es reclama el pagament d'uns diners que manquen abonar del cost del retaule de l'Assumpció de la catedral de Tortosa? El mateix Hilari Muñoz l'ha editada o citada en ja no recordo quantes ocasions i, ben analitzada, aquesta notícia ha permès plantejar la hipòtesi que l'anònim Mestre de Balaguer en realitat era el pintor lleidatà Blai Guiu (*Artigrama*, 2013). Si no hi està d'acord, que ho digui i defensi la idea contrària; en té tot el dret. Però de la discussió historiogràfica aquests llibres no se'n fan cap ressò: com si no existís. I així es fa impossible avançar. És com si juguéssim al joc de l'oca i cada dos per tres ens toqués tornar a casa. ¿Per què, en canvi, no utilitza l'acta capitular del segle XVIII que diu que aquesta pintura era la millor de catedral, notícia que ha desenterrat darrerament (2015) Carme Clemente? Això dóna el to de la cultura artística dels capitulars tortosins de l'època; i és interessant.

D'altra banda, em pregunto si ens en podem refiar, de les transcripcions d'aquest autor. El primer document del volum d'arquitectura havia estat publicat originalment en un llibre que signen

Salvador Joan Rovira i el mateix Joan Hilari Muñoz, l'any 1999. En aquell volum la transcripció no s'oferia completa: mancava l'ítem sobre la visura que s'havia de fer un cop l'obra s'acabés. El 2007, en un article d'*Urtx. Revista cultural de l'Urgell*, ja vaig assenyalar que la part que no s'havia transcrit era la més interessant del contracte, ja que no plantejava un reconeixement a l'ús de l'obra acabada, sinó que el deixava en mans d'Antoni Queralt, el director de les fàbriques de Tortosa i Lleida, que ell sol –i no acompanyat d'un altre expert, com era habitual– tenia el poder de decidir si la capella aixecada per un mestre de segona fila estava ben feta o no, i també es deixava al seu arbitri la possibilitat de variar el preu que el client havia de satisfer al constructor. ¿Per què en aquesta nova edició del mateix document torna a faltar la part del contingut que és més significativa?

La dificultat de crear un discurs historiogràfic coherent quan el *mercat* s'omple d'aportacions acrítiques resulta esgotador. La impossibilitat d'accedir lliurement als fons documentals i d'obra porta al desencís i a l'abandó. ¿Qui pot estudiar amb serietat un tema qualsevol si, quan llegeix, ni tan sols pot estar segur de amb qui està parlant? ¿Qui pot aprofundir quan la recerca de base no es pot fer, o quan s'està fent eternament i eternament entra en contradicció i és del tot incompleta? ¿Qui encetarà una investigació quan el tema d'estudi ha estat maltractat superficialment un i altre cop o amenaça d'estar-ho? ¿Qui ho farà quan aquest tema ha estat marcat o amenaça d'estar-ho en qualsevol moment? Així no es pot avançar.

Suposo que en el volum que el senyor Muñoz està preparant sobre el cor de la catedral no es dirà enlloc que el concurs de projectes que hi va haver abans de la construcció del cadirat, fet a expenses de Jaume Cassador, es va donar a conèixer fa molts anys, i m'imagino que en els llibres sobre “arts aplicades” i sobre les Terres de l'Ebre tornarem a veure una gran quantitat de novetats documentals que en realitat ja comencen a envellir. L'aportació de les notícies històriques és fonamental per poder elaborar una història de l'art que sigui ferma, però ni és suficient ni es pot plantejar d'aquesta manera.

JACOBO VIDAL FRANQUET
Universitat de Barcelona/IRCVM

MAZZI, Maria Serena, 2018. *Los viajeros medievales*. Madrid: Antonio Machado Libros.

La visió o tòpic historiogràfic tradicional d'una Edat Mitjana estàtica, inserida únicament i exclusiva entre els seus límits geogràfics, ha estat objecte recent d'una profunda revisió crítica. Més enllà d'un món immòbil, estancat entre les seves fronteres culturals i els seus paràmetres mentals, la realitat se'ns presenta molt més complexa. De fet, al llarg de la seva excel·lent obra, mitjançant una anàlisi minuciosa i exhaustiva de nombroses fonts, Maria Serena Mazzi omple els

camins medievals d'un trànsit ampli i vigorós de multitud de gent diversa. Es genera un moviment continu d'éssers anònims que conflueixen en les vies per diferents motius i amb objectius concrets (econòmics, socials, religiosos, polítics, culturals). Entre tots aquests viatgers podríem destacar els peregrins, aquells "habitants incansables dels camins" (p. 80). Tradicionalment associats al fenomen del viatge, els peregrins només són però una petita part de l'intens flux gairebé quotidià de persones en permanent circulació que dibuixa Mazzi.

Les barreres geogràfiques i culturals, les condicions adverses, els límits i incapacitats tècniques a superar, els innombrables perills de les vies, no semblen frenar la decidida determinació de l'home medieval – especialment a partir del segle XII – a emprendre el seu viatge particular. Es manifesta un desig inequívoc de conèixer, palpar, sentir, descobrir i veure, més enllà dels horitzons propis. Més enllà del fenomen històric, l'autora de l'obra centra la seva atenció en els homes i dones, que, al desplaçar-se, aprenen i coneixen. I, en entrar en realitats absolutament divergents, manifesten les seves impressions, opinions, emocions, les seves pors i temors desconfiats... Pel viatger medieval, com per l'actual, el viatge és per damunt de tot sorpresa, admiració, experiment, estranyesa, i sovint també refús i intolerància.

Viatjar és, sens dubte, com bé diu l'autora del llibre, exposar-se a l'imprevist, a "una negació repetida del costum" (p. 225), d'allò entès dins dels cànons mentals de l'habitual normalitat. La multitud d'interessants descripcions de viatgers contemporanis a qui es dona veu al llarg del present llibre estan caracteritzades, precisament, pels seus retrats personals en accedir a aquesta alteritat, a allò diferent, fora del corrent. El capítol VIII, titulat *El encuentro con los otros*, és una magnífica reflexió, molt actual diria, sobre l'entrada en contacte del viatger amb l'altre, amb un món diferent, i absolutament estrany. Assistim, per damunt de tot, al model medieval d'un centre "normal" pròxim, contraposat a una perifèria llunyana i insòlita, "anormal" en el seu *modus vivendi*, en la seva estructura. Una incomprensió mútua, un distanciament, que es relativitzen fins un cert punt al trobar-se, però que es manté generalment en forma d'intolerància durant tota l'Edat Mitjana.

El desconeixement gairebé absolut d'amplis territoris, la profunda ignorància d'altres mons donen ales a la imaginació d'un home medieval nascut per a somiar. El món material i palpable, la realitat més terrenal del viatjar, es barreja fàcilment amb el món simbòlic, plegat d'imatges, tant característic de l'Edat Mitjana. Mazzi, seguint els treballs de Jacques Le Goff, parla, més que de geogràfics, de "paisatges mentals" (p. 11), fàcilment imprecisos i indefinits, sense límits específics ni clares fronteres culturals establertes. Realitat, literatura i tòpics àmpliament estesos es barregen sovint en els relats dels contemporanis. Raó i fantasia es fusionen, i recreen uns desconeguts mons llunyans en formats plàstics i inimaginables, alterats per impressionants històries i llegendes d'escenes fabuloses i terrorífiques. Monstres, gegants, homes deformes, animals perillosos, descomunals i increïbles, estranys éssers sobrecollidors que habiten terres estrambòtiques.

La historiadora analitza molt bé aquesta mentalitat d'imaginar mons alternatius, paisatges meravellosos i fantàstics, rics d'abundància, on tots els somnis – precisament, a diferència del món corrent – són de possibilitat efectiva i real. I, certament, allò fabulós, i la possible necessitat de l'home de l'Edat Mitjana de que continuï existint, es resisteix a desaparèixer, a esvair-se, fins ben entrada la modernitat. Realitat del viatger i viatge simbòlic i cultural esdevenen, amb tot, dues parts diferenciades però indestriables tant a l'obra de Maria Serena Mazzi com en el propi aventurer medieval.

JORDI SAURA I NADAL

SALES CARBONELL, Jordina i BUENACASA PÉREZ, Carles, 2018. *In unum estis congregati. Arqueologia del primer monacat cristià (segles IV-VII dC)*. Barcelona: Societat Catalana d'Arqueologia

Algú podria pensar, en veure aquesta publicació, que es tracta d'un text de difusió, publicat per la SCA, amb una senzilla edició i de poc més de 100 pàgines. Però no és més que un miratge que s'esvaeix quan veus les tres planes de referències de fons primàries i les deu de bibliografia especialitzada.

El text que presentem incideix en una temàtica complexa i que en aquests moments ha despertat l'interès de nombrosos investigadors que veuen, en el primer monacat cristià, un fil conductor que lliga l'Antiguitat amb l'Edat Mitjana, superant els trencaments que aquest trànsit va suposar. El problema rau en com podem identificar aquestes primeres comunitats monàstiques, des de l'àmbit de l'arqueologia, atès que sabem molt poca cosa sobre les característiques dels espais que crearen i els elements materials que els eren propis.

Jordina Sales i Carles Buenacasa fan un enorme exercici de síntesi que només es pot fer des del coneixement profund i sòlid que demostren i, en un centenar de planes, ens aporten dades interessantíssimes sobre el desenvolupament del monacat cristià primerenc.

A l'inici plantegen un marc teòric i concreten la forma com utilitzaran determinats conceptes, sovint confusos i no sempre emprats amb el rigor que requereixen. A continuació dediquen un capítol a les formes monàstiques no cristianes, portant-nos més enllà de la ideologia que va propiciar l'expansió d'aquestes formes d'espiritualitat a occident. D'aquesta manera, es trenca amb la idea que vincula monacat i cristianisme i s'imposa una visió molt més àmplia que el fa comú a diverses societats i cultures arreu del món.

L'obra continua amb dos capítols destinats als primers monestirs d'Orient i d'Occident dividits per àrees. En aquests apartats, s'analitzen les fons textuals i materials, amb cites i referències a les

fons primàries i amb un aparell gràfic interessantíssim amb fotografies, plantes, i reconstruccions d'un bon nombre dels monestirs del que es parla en el text.

Els dos darrers capítols es centren en la península Ibèrica i Catalunya en els que es comença amb una reflexió sobre les dificultats que ha tingut l'arqueologia monàstica peninsular per desenvolupar-se. Destaco aquest apartat perquè és del tot imprescindible tenir-lo en compte alhora d'iniciar una recerca sobre aquesta temàtica. Cal ser conscients de les dificultats per tal de cercar formes per superar-les i poder, així, avançar en el coneixement històric sobre el monacat primerenc en el nostre àmbit territorial. En el recorregut geogràfic per la *Tarraconensis* i *Baleares*, *Gallaecia*, *Lusitania*, *Carthaginiensis* i *Baetica*, es van analitzant i posant en qüestió els diferents indrets on es té algun indici de l'existència de monestirs. Finalment, en el darrer capítol, es tracta el territori català, diferenciant monestirs urbans i monestirs rurals, per aprofundir en dos casos excepcionals com són Bovalar i Els Altimiris.

Un glossari tècnic i la bibliografia tanquen el volum.

Des d'un punt de vista crític, i com a medievalista, diré que em sento un xic incòmode en la consideració dels segles VI i VII dins del període tardoantic. Personalment els entenc més com a segles corresponents a una primerenca edat mitjana (la *Early Middle Age* anglesa) que s'estendria fins al segle IX moment en el que ens situàriem en l'alta edat mitjana. No en va, l'imperi va ensorrar-se el darrer quart del segle V i el fenomen monàstic, tal com el coneixem a l'occident medieval, neix en aquest precís moment. Aquest, però, és un debat que no té, tampoc, gaire importància, si entenem la Història com un continu que es va desenvolupant i que els historiadors retallem, exclusivament per la nostra comoditat en el desenvolupament de la recerca.

Potser trobo a faltar unes conclusions una mica més extenses i presents en l'índex, ja que ocupen escassament mitja plana sense un apartat propi. Hauria estat interessant que es fessin propostes de futur per la recerca arqueològica en aquest àmbit i que s'haguessin indicat aquells aspectes clau en la problemàtica de la identificació de les restes d'aquests monestirs primerencs.

Per acabar voldria remarcar l'exemple de diàleg entre fonts documentals i fonts arqueològiques que posen en pràctica els autors d'aquest volum. Destacable, també la capacitat de síntesi, la claredat en l'exposició i les aportacions crítiques que, sense cap mena de dubte, seran de gran utilitat per a aquells que, com jo mateixa, ens esforcem per identificar i caracteritzar aquestes primerenques comunitats monàstiques cristianes a Catalunya.

MARTA SANCHO I PLANAS
Universitat de Barcelona/IRCVM